

raisons dans le fait que ce territoire a été plusieurs fois dévasté au cours de la Grande migration des peuples et elle constate aussi qu'en Croatie septentrionale on a fait relativement peu de recherches sur les problèmes de l'archéologie de la chrétienté primitive. Elle estime cependant que même ce petit nombre de monuments montre toute la complexité du caractère de la période de la chrétienté primitive, dans laquelle s'affrontent ou se pénètrent les influences et traditions hellénistiques, romaines classiques, orientales et autochtones, ce qui se reflète dans la création artistique, la conception de style, la formation de l'expression, la sélection des matériaux mêmes, la technique du traitement, etc. Les recherches futures et leurs résultats apporteront sûrement plus de lumière dans cette problématique.

STAROKRŠĆANSKA CRKVENA ARHITEKTURA NA PODRUČJU SALONITANSKE METROPOLIJE

NENAD CAMBI

Arheološki muzej, Split

Na području salonitanske metropolije, koja pokriva cijelu rimsku provinciju Dalmacije, nalaze se brojna i vrlo važna svjedočanstva starokršćanske sakralne arhitekture. Iako su ti značajni objekti već davno izazivali veliku pažnju naše i svjetske znanstvene javnosti, oni još i danas predstavljaju privlačnu točku zanimanja istraživača graditeljske baštine ovog perioda.

Nakon relativnog zatišja u terenskim istraživanjima između dva svjetska rata, kao i neposredno nakon ovog posljednjeg, došlo je, međutim, u zadnjih desetak godina ponovno do takvih otkrića koja bacaju dosta novog svjetla na razna pitanja sakralne arhitekture iz doba kraja antike. Povećanje broja poznatih spomenika u navedenoj regiji pružilo je nove mogućnosti za daljnja saznanja, reviziju dosad postignutih rezultata, kao i za sistematiziranje građe. Stoga, koristim ovu prigodu — nastavljajući na problematiku koju sam započeo na IX. kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru 1972. godine¹ — da se osvrnem na probleme tipologije, stilske interpretacije i kronologije crkvenih objekata, s ciljem da potaknem daljnja razmišljanja i istraživanja.

Tipovi starokršćanskih crkava u Dalmaciji

Na osnovi sačuvanih ostataka starokršćanske arhitekture na području salonitanske metropolije predlažem niže iznesenu tipološku klasifikaciju objekata na osnovi njihove tlocrtne sheme. Ovakav način klasifikacije je, naime, jedino moguć, budući da je kod daleko najvećeg broja spomenika preostala samo tlocrtna osnova.

a) Longitudinalni oblici

1 a) Longitudinalna bazilika s istaknutom apsidom (sl. I, 1)

Ovakva jednostavna kulturna građevina javlja se na čitavom Mediteranu, a u Dalmaciji predstavlja daleko najčešći tip. Karakteristike su mu pravokutni

brod za vjernike te prezbitarij s istaknutom, najčešće polukružnom apsidom na istoku. Od ostalih prostorija redovno se pojavljuju narteks, pa makar i kasnije dodan, te dvije male prostorije u produžetku brodova: *prothesis* i *diakonikom*. Sve ove prostorije stoje unutar jednostavnog vanjskog plana zidova. Ovaj tip građevine javlja se kao veća trobrodna bazilika ili kao manja jednobrodna crkva. Zajednička karakteristika prvih je podjela prostora za vjernike stupovima ili pilonima, tako da je srednji brod tri puta širi od svakog pobočnog. Što se pak tiče odnosa širine prema dužini građevine nema opće pravilnosti, ali je on najmanje 1:1,5, a obično je 1:2.

Ovaj tip bazilike upotrebljavan je kod bazilika u većim centrima (Salona, Naron, Jader, Aenona itd.),² ali isto tako i u manjim naseljima,³ te u pokrajini.⁴ Što se pak manjih crkava tiče one su raspršene pretežno u ruralnim sredinama, i to u unutrašnjosti (Cecela kod Drniša, Katića bajami u Biskupiji itd.),⁵ uz obalu (Ston, Split-Poljud itd.),⁶ te na otocima (Šipan, Sutvara, Gubavac, Lučnjak, Novalja itd.).⁷

Jedna varijanta ove tlocrtne sheme jednostavnijeg karaktera pokazuje znatno veći omjer dužine prema širini od navedenog 1:2. Ova varijanta, naime, ima vrlo uski izduženi brod, te dugi uski narteks. I ona je poznata posvuda u Dalmaciji, pa čak i u gradovima (usp. Brbanj na Dugom otoku, Sv. Andrija u Zadru, Klapavica kod Klisa itd.).⁸

1 b) Longitudinalna bazilika s istaknutom apsidom i transeptom (sl. I, 2, 3)

Ova varijanta tlocrtne osnove znatno je manje omiljena u Dalmaciji od prethodne (1 a). Ona je identičnih karakteristika, samo u visini prezbitarija ima poprečni brod. U bazilikama ovog tipa u Dalmaciji bila su zastrupljena sva tri tipa transepta prema Krautheimeru.⁹ U nekim slučajevima transept strši izvan pravokutnika vanjskih zidova, dajući građevini T oblik (sl. I, 3), dok je u drugim slučajevima on smješten unutar prostora crkve, a određuju ga samo stupovi ili piloni, kakav je, na primjer, kontinuirani transept u bazilici na Manastirima u Saloni (sl. I, 2).¹⁰

Križni transept upotrebljen je u istočnoj bazilici u Saloni, ali rekonstrukcija, s obzirom da Dyggveova istraživanja nisu nikad bila dovršena, nije sasvim pouzdana.¹¹

Trodjelni transept postojao je u bazilici na istočnom groblju u Saloni.¹² Ovaj transept je za razliku od križnog, stupovima ili nekim drugim arhitektonskim elementima podijeljen u tri dijela.

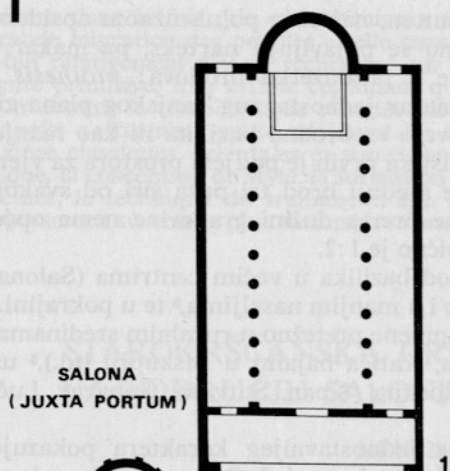
Oba ova posljednje spomenuta tipa transepta daju građevini oblik latinskog križa. Različiti tipovi transepta, kako se čini, bili su uvjetovani liturgijskim potrebama.¹³

Transept su imale ponekad i jednobrodne crkve, ali s obzirom na nepostojanje stupova koji odvajaju brodove kod njih je moguć samo kontinuirani tip transepta (usp. crkve u Lovrečini na otoku Braču,¹⁴ te u Majdanu u Bosni).¹⁵

2 a) Longitudinalna bazilika s upisanom apsidom (sl. II, 1)

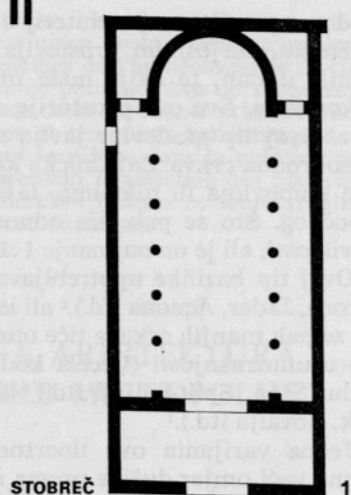
Ovaj tip bazilike nije, čini se, bio tako omiljen u Dalmaciji kao u Istri i zapadnim krajevima današnjeg područja Jugoslavije. Crkve ovog tipa imaju upisanu apsidu unutar pravokutnika svojih perimetralnih zidova. Apsida se,

I

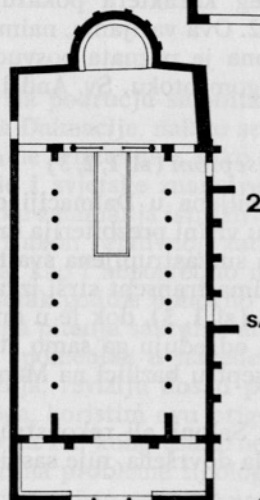

SALONA
(JUXTA PORTUM)

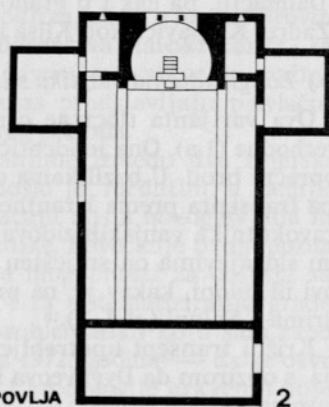
II

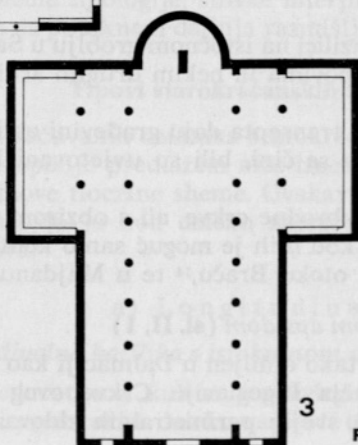
STOBREČ

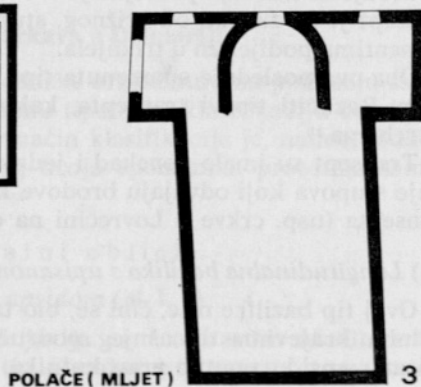
SALONA (MANASTIRINE)

POVLJA

SALONA (BASILICA ORIENTALIS)

POLAČE (MLJET)

naime, svojim tjemenom dodiruje unutrašnje površine istočnog zida crkve. Prostori koji se nalaze sa strana apside iskorištavani su obično za *prothesis* i *diakonikon*. Pred pročeljem crkve ovog tipa imaju također u najčešćem broju slučajeva narteks. Primjeri takve tlocrtne osnove su bazilike na južnom groblju u Saloni,¹⁶ zatim u Stobreču,¹⁷ te objekat na koji je kasnije sjeo i zadržao njegovu osnovu Sv. šimun u Zadru.¹⁸ Sve gore spomenute bazilike bile su trobrodne, ali se tip koristio i za jednobrodne objekte, kao što je slučaj u crkvi u Gaju kod Novalje na Pagu.¹⁹ Nedavno otkrivena crkva sličnog tlocrta u Duvnu u Bosni za sada je jedinstveni primjer izvan primorskog pojasa Dalmacije.²⁰

Ovaj tip ima identične odnose širine srednjeg broda prema pobočnim te odnos dužine prema širini objekta, kao i kod tipova 1 a i 1 b.

Jedna varijanta ovog tipa bazilikalne osnove nema apside u pravom smislu riječi, već oltar okružje polukružna *susellia* koja je odmaknuta od istočnog zida građevine, tako da je između nje i zida slobodan prolaz. Ovakve građevine bile su osobito popularne u sjevernoj jadranskoj regiji u IV i V st.²¹ U Dalmaciji je, međutim, poznat takav tlocrt samo u oratoriju A u Saloni koji je ustvari adaptirana prostorija u privatnoj kući.²²

2 b) Longitudinalna bazilika s upisanom apsidom i transeptom (sl. II, 2, 3)

Ovaj se tip razlikuje od prethodnog samo po tome što je, kao dodatak, dobio transept koji izlazi izvan pravokutnog perimetra građevine, tako da ona dobija križni ili T oblik.

Primjer tlocrta T oblika susrećemo u Dalmaciji u bazilici u Polačama na otoku Mljetu (sl. II, 3). Ovo je bila neka vrsta trodjelnog transepta koji je najvjerojatnije imao funkciju pastophoria. U kasnijoj fazi razvoja crkve u lijevi krak transepta smjestio se baptisterij koji je na taj način poništio raniju funkciju transepta.²³

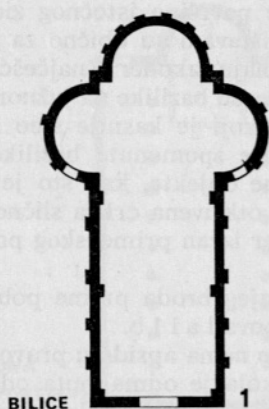
Bazilika u Poveljima na otoku Braču ima približno u visini prezbiterija proširenje koje izlazi izvan osnovnog pravokutnika perimetra građevine (sl. II, 2). To proširenje daje crkvi oblik latinskog križa.²⁴ Te dvije prostorije nisu u pravom smislu riječi transept, jer one nisu odvojene od broda stupovima, nego su jednim vratima povezane uz pobočne lađe, dok su drugim vratima komunicirale s *pastophorijama*. Ovo proširenje, dakle, samo potsjeća na transept, a pitanje je da li je imalo i odgovarajuću funkciju.

Iako se kod naših, dosad poznatih bazilika ovakvog tlocrta nisu sačuvali svi tipovi transepta, oni su teoretski mogli postojati.

3 a) Longitudinalna trikonkalna bazilika s međusobno odvojenim apsidama (sl. III, 1)

Ovaj tip bazilike ima normalan pravokutni brod, a na istočnom djelu tri apside, međusobno odvojene perimetralnim zidovima objekta (sl. III, 1). Apside se, naime, otvaraju u sjevernom istočnom i južnom zidu crkve, a među apsidama se nalaze kutovi pravokutnog broda. Primjeri takvih građevina su Bilice kod Šibenika,²⁵ Topljuh (Promona) kod Drniška,²⁶ Sv. Martin u Pridrazi kod Zadra.²⁷ U Topolici kod Bara, u dijecezi Prevalitani koja se nalazi južno u neposrednom susjedstvu Dalmacije, otkrivena je jedna crkva istog tipa.²⁸

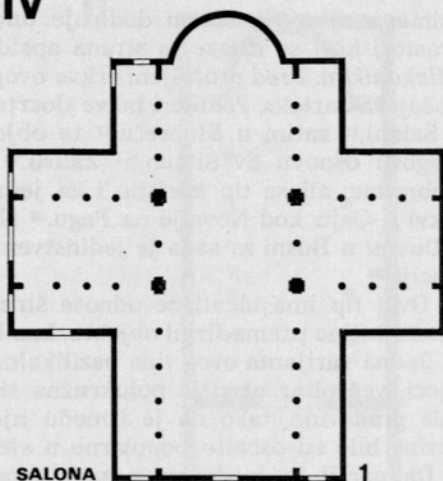
III

BILICE

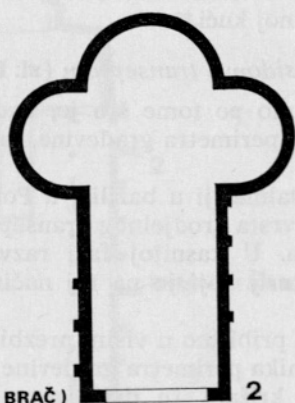
1

IV

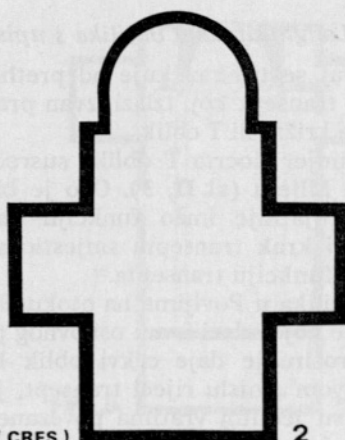
SALONA

1

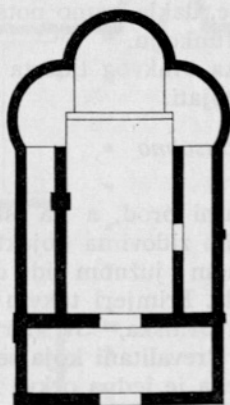
SUTIVAN (BRAČ)

2

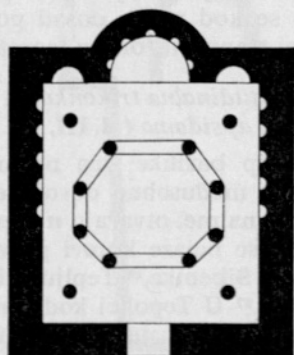
S. MARTIN (CRES)

2

ZALOŽJE

3

SALONA (GRADINA)

3

Kod ovog tipa crkve postrane apside nalazile su se, čini se, izvan oltarne pregrade, a to znači izvan prezbiterija. Takav je, barem, slučaj kod crkve u Tepljuhu. Nije isključeno da je tako bilo i kod drugih ovdje spomenutih crkava.

Ovaj tip bazilike proširio se po čitavoj provinciji, tj. i na obali i unutrašnjosti.

3 b) Longitudinalna bazilika s apsidama u obliku trolista (sl. III, 2, 3)

I ova varijanta ima pravokutni brod, samo umjesto međusobno odvojenih apsida ona ima tri trolisno povezane apside. Takvi objekti su u Sutivanu na otoku Braču,²⁹ zatim u Cimu kod Mostara,³⁰ te Založje II u Bosni.³¹

Kod ove varijante nije jasno da li su se apside nalazile unutar prezbiterija ili su pak postrane bile izvan njega. Kod crkve u Založju, naime, čini se da su postrane apside komunicirale i s brodovima i s prezbiterijem. Druge pak crkve nisu sačuvale elemente oltarne pregrade.

Za razliku od trolisnog završetka kakav je na primjer kod crkava u Sutivanu i Cimu koje imaju potpuno formirane polukružne apside, kod one u Založju postrane na nešto manje i nemaju potpuni polukrug (sl. III, 3).

I ova varijanta trikonkalnih crkava bila je rasprostranjena u unutrašnjosti i na obali. Ova varijanta (3 b) za razliku od one prethodne (3 a) pojavljuje se i kao trobrodni objekat, a potvrda je crkva u Založju. Što se tiče međusobnih odnosa brodova i za ovu varijantu važe ista pravila kao i za sve longitudinalne crkve u Dalmaciji. Što se pak tiče omjera dužine i širine objekata kod obje varijante (3 a i b) najmanji je odnos 1:1,5 kao što je to slučaj i kod drugih longitudinalnih oblika.

Primjeri tipova crkava 3 a i 3 b opovrgavaju Dyggveovu pretpostavku da su oni bili vrlo rijetki u Dalmaciji.³²

Svi longitudinalni tipovi tlocrta (I, II, III; sl. I, 1, 2, 3; II, 1, 2, 3; III, 1, 2, 3) u najvećem broju slučajeva morali su imati normalni drveni krov na dvije vode iznad srednjeg broda, a položeni krov na jednu vodu iznad pobočnih brodova. Osvjetljenje srednjeg broda izvedeno je pomoću empora nad stupovima i prozorima u njima. Samo uske građevine mogle su možda imati bačvasti svod. Kupola je pak mogla postojati samo kod tlocrtnih rješenja s transeptom, ali i tada samo u rjeđim slučajevima kasnijih građevina VI st. (možda u crkvi u Mokrom polju kod Knina koja ima izuzetno debele zidove).³³ Kod trikonkalnih planova (tipovi 3 a i b) mogla se također nad prezbiterijem nalaziti kupola, jer njen su pritisak mogle preuzeti postrane apside. O tome će možda nešto progovoriti bazilika Sv. Martina u Pridrazi — koja je sačuvana do krova — kad se bude detaljno proučila.

b) Centralni oblici

4. Oblici grčkog križa (sl. IV, 1, 2)

Tlocrti poput grčkog križa ili pak oni koji mu se približuju imali su također odjeka na području salonitanske metropolije, iako su dosta rijetki. Takve građevine su Honorijeva bazilika u episkopalom centru u Saloni,³⁴ a zatim

i skromna crkva Sv. Martina na otoku Cresu.³⁵ Prvospomenuta bazilika je trobrodna, a druga jednobrodna. Ova dva primjera razlikuju se i po tome što je Honorijeva bazilika imala poprečni krak posve jednak kao i uzdužni, dok je u crkvi na Cresu prvi nešto uži od drugog.

Kod građevina oblika grčkog križa više ne važe ranije spominjani odnosi dužine i širine objekta, jer je to primjer centralnog tlocrta. Što se pak odnosa među brodovima tiče on je identičan kao i kod longitudinalnih tlocrta.

Građevine ovog tipa, po mom mišljenju, mogle su nad sjecištem uzdužnog i središnjeg broda imati kupolu. U svojoj rekonstrukciji salonitanskog primjera Gerber dozvoljava tu mogućnost,³⁶ ali je, čini se, Dyggve ne prihvata.³⁷ Ipak mislim da je vjerojatnije da je kupola ipak postojala.

5. Kvadratne građevine (sl. IV, 3)

Primjeri kvadratnih građevina u Dalmaciji su izuzetno rijetki. Koliko je meni poznato jedna jedina takva građevina je crkva u Gradini u Saloni koja se obično držala za predromaničku, ali nema dvojbe da je ona ranobizantska tvorevina. Zabuna se rodila samo zbog činjenice što je ona kao jedan od rijetkih salonitanskih crkava nastavila svoj život i kasnije, pa je tako osim starokršćanskog pronađen i predromanički dekor interijera.³⁸

Crkva u Gradini ima približno kvadratnu osnovu s istaknutom, nepotpuno polukružnom apsidom. U sredini prostora za vjernike poredano je u formi osmerokuta osam stupova, a u kutovima građevine nalaze se još daljnja četiri stupa. Očito je da je osmerokut podržavao centralnu kupolu, a da su stupovi u uglovima pomagali za nošenje konstrukcije svoda preostalog dijela crkve.

Specifičnost ove crkve je i u tome što su vanjski zidovi s unutrašnje strane raščlanjeni malim nišama.

Razlike u graditeljskoj praksi crkvene arhitekture na području salonitanske metropolije

Ovih nekoliko gore spomenutih tipova tlocrtnih osnova obuhvaća, čini mi se, čitav repertoar crkvene arhitekture iz vremena kasne antike u rimskoj provinciji Dalmaciji. Nema sumnje da ova arhitektura u Dalmaciji ima brojne karakteristike koje su zajedničke jednoj široj regiji, tj. jadranskom bazenu. Tu pojavu Dyggve je generički i ne baš ispravno nazvao adrio-bizantinizmom.³⁹ Osim tih zajedničkih karakteristika koje se u prvom redu odnose na longitudinalne građevine, i to posebno na omjere dimenzija i odnose među brodovima, upotrebu sličnih arhitektonskih elemenata konstrukcije, te unutrašnju dekoraciju, postoji, međutim, i niz razlika koje ipak diferenciraju pojedine regije u okviru jadranskog bazena. Rekao bih da se te razlike mogu najbolje definirati kao razlike u graditeljskoj praksi, odnosno kao stilsko-interpretacijske osobitosti. Na osnovi takvih razlika čini mi se da je graditeljstvo u Saloni, na primjer, jednako toliko različito od onog u Ravenni, Građežu, Akvileji, Poreču i Puli, koliko od onog u Naroni, a zatim u Dokleji, Draču itd.

Nema sumnje da je na crkvenu arhitekturu u Dalmaciji najveći utjecaj imala graditeljska praksa Salone. Karakteristike ove prakse iskazuju se u po-

sebnom načinu tretiranja tlocrtne osnove, posebno sporednih prostora, kao i u nekim detaljima tehnike zidanja.

Salonitanski tip bazilike — koji se, naravno, kao takav može okrstiti samo u slučaju kad se radi o primjerima iz Dalmacije — obuhvaća tipove 1 a i 1 b, te 2 a i 2 b (sl. I, 2, 3; II, 1, 2, 3), ali je daleko najkarakterističniji i najčešći tip 1 a (sl. I, 1). To je i tlocrtni tip koji Dyggve katkad naziva normalnim bazilikalnim planom.⁴⁰ On je čist i trijezan, jednostavnih platna zidova (rijetko s lezenama kao na Kapljuču), veoma široke polukružne apside koja također može biti s lezenama ili kontraforima (bazilika na Marusincu), s malim brojem sporednih prostorija, ali gotovo redovno s prothesisom i diakonikom. Ako se pak radi o bazilici koja je imala baptisterij, tada su svi prostori s njim u vezi na jednoj strani (bilo sjevernoj ili pak južnoj).

Što se tiče rasprostranjenosti ovog tipa može se konstatirati da je on uobičajen u čitavoj provinciji, usporedi na primjer građevine u graničnim krajevima, kao što su na istoku Skelani na Drini,⁴¹ a na zapadu crkva u uvali Studenčić na otoku Cresu.⁴² Očito je, dakle, da se uz najveću gustoću takvih bazilika u salonitanskoj okolici, one mogu naći na području čitave provincije. Ovaj tip prevladava i u nekim gradovima u kojima se nisu afirmirale neke posebne stilske osobitosti.⁴³

Graditeljska praksa Narone odstupa u nekim detaljima od salonitanske. Nju je, doduše, još uvijek teško pratiti, budući da je u tom gradu otkopan samo jedan jedini kršćanski objekat, ali se, ona, po mom mišljenju, ipak može sasvim dobro zapaziti. Kao što sam već gore naveo nema bitne razlike u pogledu tipologije tlocrtnih oblika između salonitanskih i naronitanskih građevina, one se, međutim razlikuju po stilskim interpretacijama, rasporedu sporednih prostorija i posebnom karakteru unutrašnjeg dekora crkve. Osnovna karakteristika naronitanske bazilike po kojoj se ona razlikuje od salonitanske je što prva ima znatno veći broj sporednih prostorija i što su one relativno pravilno raspoređene uzduž oba bočna zida kultne građevine. Osim u Naroni bazilike ovakvih karakteristika pojavljuju se u Bosni i Hercegovini, pa se zbog toga često držalo da su one specifične samo za ovu regiju i nazivalo ih se *bosanskim tipom* crkve za koji navodno nema bliže analogije, nego se one susreću tek u Istri i Noriku.⁴⁴ To mišljenje, po mom dubokom uvjerenju, treba revidirati. Moja istraživanja bazilike ispod današnje crkve Sv. Vida u Naroni pokazala su da se navodni *bosanski tip*, samo u monumentalnoj formi i luksuznoj izvedbi pojavljuje u ovom centru, jednom od najvažnijih u cijeloj antičkoj Dalmaciji, a koji je geografski veoma blizu Bosni i Hercegovini. Prema tome najlogičnija je pretpostavka da se uzor za raspored prostorija i za stilističke karakteristike bazilika u Bosni i Hercegovini nalazio u graditeljskoj praksi obližnjeg velikog grada — *Narone* — u okviru dijeceze kojega se veliki broj *bosanskih* crkava i nalazio. U dolini rijeke Neretve, a u neposrednoj blizini Narone otkriven je veći broj takvih objekata, pa njihova karta rasprostranjenosti pokazuje put prodiranja utjecaja u unutrašnjost. Takve crkve, naime, postoje u Mogorjelu,⁴⁵ Nerezima,⁴⁶ Klobuku,⁴⁷ Mokrom,⁴⁸ Žitomislčićima itd.⁴⁹ Treba, međutim, naglasiti da se takve građevine ne javljaju samo u Bosni i Hercegovini, nego i drugdje u Dalmaciji, kao na primjer u Otoku kod Sinja,⁵⁰ Bičini-Polačama kod Vrane,⁵¹

Danilu kod Šibenika,⁵² Korlat Moravicama kod Benkovca.⁵³ Preko ovih posljednjih spaja se krug s crkvama sličnog karaktera u Istri,⁵⁴ Sloveniji⁵⁵ i Austriji.⁵⁶ Sve to dokazuje da spomenute karakteristike nisu nikakva specifičnost Bosne i Hercegovine.

Na osnovi gore iznesenoga nameće se zaključak da je spomenuti tip bazilike bio najprije prihvaćen u Naroni i da se otuda širio po dijelu rimske provincije Dalmacije. Stoga držim da je opravdano, kad se govori o primjerima iz ovog kraja antičkog svijeta, nazivati *naronitanskim tipom* bazilike, jednako kao što je prethodno spomenuti prihvatljivo smatrati *salonitanskim*.

Zanimljivo je da se ova stilistička varijanta bazilike u Dalmaciji, jednako kao i ona koju sam nazivao salonitanskom, potrebljavala i za dvojne bazilike. Primjeri prve, tj. salonitanske, je ranija faza episkopalanog kompleksa u Saloni,⁵⁷ a naronitanske kompleksi u Žitomislicima,⁵⁸ Zenici⁵⁹ i Srimi kod Šibenika.⁶⁰ To pokazuje da je u arhitektonskom pogledu dvojna bazilika samo podvostručenje normalnih crkava koje se upotrebljavaju u graditeljskoj praksi pojedinih regija.

Još jednu stilsku interpretaciju susrećemo u graditeljskoj praksi crkvene arhitekture u Dalmaciji. Tu interpretaciju karakterizira pojava poligonalne apsida, za razliku od opće prevladavajuće polukružne. Poligonalnu apsidu imaju crkve u Mokrom polju kod Knina,⁶¹ Sv. Lovre na otoku Cresu,⁶² te mali objekt u Borasima u Hercegovini.⁶³ Čudnu četverokutnu apsidu ima crkvice na otočiću Sutvari kod Orebića, što je jedinstveni primjer, koliko je barem meni poznato, u graditeljskoj praksi Dalmacije.⁶⁴ Ovdje treba spomenuti i jedan civilni objekat — koji ima također poligonalnu apsidu — a taj je izvanredna kasnoantička palača u Polačama na otoku Mljetu.⁶⁵

Nema sumnje da je pojava poligonalne apsida u kraju gdje prevladava polukružna apside utjecaj izvana. Poligonalna apside je naime, karakteristična za područje sjeverne Italije,⁶⁶ a također i Istre.⁶⁷ Katkada se, međutim, takav tip apsida gradi i u južnim dijelovima Balkana, ali je i tamo manje brojna od polukružnog.⁶⁸ S obzirom na graditeljsku praksu u provincijama koje su bliske ili čak graniče s Dalmacijom nije neobično da se u pojedinačnim slučajevima poseglo i za poligonalnim rješenjem apsida. Ovaj tip apsida neće, međutim, nikad postati osobito omiljen.

U pojedinačnim slučajevima u antičkoj Dalmaciji pojavljuju se i potkovaste apsida. Po mom mišljenju takva apside nastala je zbog nekih funkcionalnih potreba, jer se produživanjem krakova polukruga postiže veća dubina apsida. Primjeri takvih apsida ima više, a ovdje spominjem crkvu u Lovrečini na otoku Braču,⁶⁹ te mali objekat u Mulinama na otoku Ugljanu.⁷⁰ Ni ovaj tip apsida također neće nikad postati posebno omiljen.

Kronologija sakralne arhitekture u salonitanskoj metropoliji

Ovom prilikom želio bih prodiskutirati još problem datiranja starokršćanskih kulturnih objekata u regiji o kojoj je riječ. Ovaj problem je u tijesnoj vezi s pitanjima o kojima sam gore raspravljao. Do sada, osim jednog pionirskog pokušaja E. Dyggvea, problem datiranja crkvenih objekata u Dalmaciji uvijek se ostavljao po strani.⁷¹ Što više rekao bih da se on konstantno izbjegava,

jer datiranje u V ili VI st. — kakvo je ustaljeno u našoj arheološkoj literaturi — ne uključuje stvarno nikakav pokušaj, jer samo u ta dva stoljeća u ovim krajevima i grade značajnije kršćanske kultne građevine. S obzirom da je spomenuti period od 200 godina vrlo velik i da se kroz njega vrlo mnogo toga događalo u povijesnom, a i u graditeljskom pogledu, to treba, po mom mišljenju, težiti za jednom mnogo detaljiziranim kronologijom. Stoga je, čini mi se, nužno poticati diskusiju kako bi se barem postepeno došlo do stanovitih sigurnijih kronoloških repera. Upravo u smislu poticanja na diskusiju treba shvatiti i ovaj moj prilog.

Kakvi sve elementi dolaze u obzir za datiranje jednog kulturnog objekta? U prvom redu, po mom mišljenju, treba voditi računa o razvoju kršćanstva u našim krajevima, zatim o vremenu kad se počinju graditi veći kulturni objekti, o reperima koje pruža graditeljska baština u većim centrima u provinciji, o razvoju graditeljstva u čitavom kasnoantičkom svijetu, posebno u jadranskoj i balkanskoj makroregiji, a zatim o sporednim nalazima, prvenstveno o unutrašnjem dekoru crkve. Ovo posljednje, međutim, uz poseban oprez zbog mogućnosti češće promjene interijera.

Gore navedeno razradio bih niže s nekoliko generalnih zapažanja, a zatim bih to pokušao primijeniti na postojeće crkveno graditeljstvo u Dalmaciji.

Kršćanstvo na istočnoj jadranskoj obali počinje relativno kasno i širi se, kao i drugdje u antičkom svijetu, iz centra provincije, a taj je Salona.⁷² Prvi tragovi kulturnih objekata otkriveni su, što je sasvim razumljivo, baš u samoj Saloni.⁷³ U prvoj polovici IV st. kršćanstvo se naglo razvija. Tada se grade prve kršćanske bazilike u Rimu i Svetoj zemlji.⁷⁴ U Saloni se prvi veći kulturni objekti pojavljuju već oko sredine IV st., a to su crkve u takozvanom episkopalnom centru i Kapljaču.⁷⁵

Tek početkom V st. započinje gradnja većih objekata, kao što su, na primjer, crkve u obnovljenom episkopalanom centru, zatim bazilike na Manastirinama i Marusincu, koje su dobro datirane prema biskupima graditeljima.⁷⁶ U prve tri četvrtine V st. nastajale su u Saloni i druge bazilike, iako za njih nema pouzdanih kronoloških oslonaca. Za kasnije V st. ne postoji ni jedan sigurnije datirani primjer. Tada su, naime, mogle biti građene takozvane arijanska katedrala i južno groblje i to isključivo u slučaju da je atribuiranje toj vjerskoj skupini pravilno, zašto, međutim, nema pouzdanijih uporišta.⁷⁷

Novi polet graditeljske djelatnosti pada u doba neposredno prije bizantskog osvajanja Dalmacije, a osobito poslije toga. Tada Justinijan pokušava iskorijeniti poganstvo i u zabitnim krajevima.⁷⁸ Zbog toga nastaje ili se pak rekonstruira veći broj crkava, posebno onih u ruralnim sredinama. Mišljenja sam, stoga, da je tih pedesetak godina oko sredine VI st. uz rano V st. period najveće graditeljske aktivnosti u ovim krajevima općenito.

Konac pak VI i početak VII st. tj. period pred sam kraj antičke civilizacije u ovoj regiji je doba posvemašnjeg siromaštva, kad je graditeljska aktivnost posvuda bila u opadanju, uključujući i velike centre. Razlog su, naravno, nestabilna vremena izazvana provalama barbara. O tome izvanredno plastično govori primjer Salone koja u ranom VII st. nije imala snage da na doličan način obnovi svoju najvažniju cemeterialnu baziliku, onu na

Manastirinama, gdje su se čuvala relikvije salonitanskih mučenika, ponos čitave metropolije.⁷⁹

Kako sad u tu opću sliku razvoja graditeljske djelatnosti u Dalmaciji uključiti gore spomenute tipove starokršćanskih crkvenih objekata? Nedvojbeno je da se kao prva afirmirala longitudinalna bazilika s istaknutom polukružnom apsidom i da je ona ostavila najdublji trag na graditeljsku praksu u Dalmaciji. Tip je očito prvi put bio upotrebljen u Saloni, a potvrda za to su već spomenute bazilike iz IV i ranog V st. Isto tako je sigurno da se taj tip tlocrtne osnove koristio vrlo dugo, osobito za manje objekte. U Saloni se, koliko se barem meni čini, on ipak znatno manje pojavljuje u VI st. Tada omiljeniji postaju objekti razvijenijeg tlocrta, nastalog za potrebe složenije liturgike. Mislim, stoga, da je ovaj tip, koliko to barem sadašnje stanje poznavanja crkvene arhitekture dozvoljava, u monumentalnoj verziji ograničen na IV i V st. Doba punog razvoja je upravo V st. Vrlo je teško, na žalost, utvrditi bilo kakve elemente koji bi omogućili kronološku diferencijaciju među objektima s ovakvim tlocrtom.

Bazilika longitudinalnog tipa s istaknutom apsidom i transeptom je bez sumnje razvijeniji tip crkvene građevine. To se, po mom mišljenju, odnosi samo na građevine kojima transept izlazi izvan okvira pravokutnog broda crkve (tip 1 a, **sl. I, 3**), jer je kontinuirani transept koji tvore samo stupovi unutar pravokutnika vanjskih zidova poznat još ranije (usp. baziliku na Manastirinama **sl. I, 2**).⁸⁰ Pretpostavljam, naime, da se razvijeniji tlocrt s naglašenim transeptom razvio kasnije, nakon gradnje crkve na Manastirinama.

Da su bazilike, kojima transept izlazi izvan okvira pravokutnika građevine pa na taj način daje crkvi oblik latinskog križa ili pak slova T, nešto kasnije, svjedoče, po mom mišljenju, neki salonitanski primjeri. Takozvana *basilica orientalis*, smještena u istočnom dijelu grada, ima ispod oltara konfesiju, što svakako ukazuje na kasniji datum. Najvjerojatnije je ovdje i zamišljen takav plan građevine s obzirom na konfesiju koja je zahtijevala veći prostor zbog obreda oko takvog groba. Upravo zbog toga i pretpostavljam da su bazilika i konfesija iz istog doba. Da je bazilika iz kasnijeg doba navodi i njen smještaj u krajnjem istočnom, močvarnom dijelu grada. Iz kasnijeg je doba i bazilika u Lovrečini na otoku Braču. Na to ukazuje konfesija, sarkofazi, dekoracija i kapiteli. I u ovom slučaju transept je služio za kult mučenika. Za sada najraniji primjer bazilike s transeptom koji izlazi izvan pravokutnika bila bi, po Dyggveovom mišljenju, bazilika na istočnom groblju u Saloni, ali i ona neće biti ranija od druge polovice V st..⁸¹ Ovu dataciju ipak bi trebalo ispitati. Pretpostavljam da je i transept u bazilici na istočnom salonitanskom groblju služio za kult mučenika, premda u njoj nije bio pronađen grob pod oltarom.

Drugi tip: longitudinalna bazilika s upisanom apsidom (2 a, **sl. II, 1**) nije bio, kao što sam već gore naveo, omiljen kao prvi tip. Kad se ona počinje pojavljivati i koliko traje nije sigurno, jer nema čvrstih kronoloških oslonaca, tj. ne postoji ni jedan jedini preciznije datirani primjerak. Za baziliku na južnom groblju u Saloni koja je tog tipa Dyggve drži da je pripadala Gotima-Arijancima. To bi, ukoliko je Dyggveova pretpostavka točna, bila potvrda da je bazilika iz kasnijeg V ili ranijeg VI st. Bazilika vrlo sličnog tlocrta iz Stobreča — prema jednom fragmentu dekoracije — malom pluteju s kri-

ževima na obje strane (jedan urezan, a drugi plastičan — pripada V st. ali bi mogla biti i nešto kasnija.⁸² Zbog toga je vjerojatno da je i ovaj tip mogao živjeti u V ili ranijem VI st. Pretpostavljam da se on nije pojavljivao u IV st., iako je varijanta s klupom za kler nešto odmaknutom od zida vrlo rana, i u Saloni je poznata u najranijem kršćanskom oratoriju A iz konca III st. Taj tip se, međutim, nije nikad afirmirao u Saloni, pa tip 2 a, mislim, ne treba s njim dovoditi u vezu. Spomenuti oratorij je takozvana dvoranska crkva.⁸³

Varijanta ovog tipa s transeptom (2 b i 2 c, **sl. II, 2 i 3**) je nešto kasnija, jer je to svakako malo razvijeniji tlocrt. Za dataciju u VI st. govori konfesija ispod oltara, te kapiteli trifore na istočnom vanjskom zidu crkve, kao i nadvratnik glavnog ulaza.⁸⁴

Treći tip tlocrtnog rješenja, onaj s trolisnim završetkom (3 b, **sl. III, 2 i 3**), te onaj s tri odvojene apside na istočnom kraju građevine (3 a, **sl. III, 1**) pripadaju po svoj prilici jednom jedinstvenom graditeljskom pokretu koji se naglo proširio. Građevine djetelinastog tipa bile su poznate, čini mi se, i prije pojave ovih crkava, ali se takav tlocrt koristio samo za memorije i krstionice, i to već od predkonstantinovskoga perioda.⁸⁵ Kombinacija lisnate centralne konstrukcije s longitudinalnim brodom ukazuje na nove liturgijske potrebe,⁸⁶ a posljedica je rastućeg utjecaja orijentalnih graditeljskih forma. Čini se da je ovaj tip bio osobito omiljen u Egiptu i sjevernoj Africi,⁸⁷ a odtuda se, izgleda, proširio u druge krajeve kršćanskog svijeta.⁸⁸ Tip s trolisnim apsidama (3 a, **sl. III, 1**) samo u upisanoj varijanti pojavio se prvi put, kako se čini oko 430—440. godine u katedrali u Hermapolisu (Ashmunein), zatim oko 440. godine u Bijelom samostanu (Deir el Abiad), preuzet je i u Crvenom samostanu u VI st. u istom mjestu.⁸⁹ Sve ove crkve za razliku od dalmatinskih primjera imaju upisane apside unutar vanjskog platna zidova. Trikonkalni prezbiterij postaje u VI st. karakteristika crkvene gradnje Egipta.⁹⁰

Oko sredine VI st. tri međusobno odvojene apside (poput našeg tipa 3 a, **sl. III, 1**) na longitudinalnoj građevini pojavile su se u crkvi Kristova rođenja u Betlehemu.⁹¹ Takve crkve iz istog stoljeća susreću se u Paramythiji i Dodoni.⁹² Prema ovim analogijama najvjerojatnije je da je za dalmatinske primjere najprihvatljivija datacija VI st. Uostalom, takvu dataciju predložio je već ranije i Dyggve.⁹³

U pogledu datiranja bazilike s trolisnim istočnim dijelom naši primjeri ne pružaju osobitih elemenata. Zbog toga se s nestrpljenjem očekuje publiciranje bazilike u Cimu, jer je ona dala vrlo mnogo popratnog materijala.⁹⁴

Mišljenja sam da bazilika iz Tepljuha posredno ipak potkrepljuje datiranje u nešto kasnije doba, tj. u VI st. Kako se čini ova bazilika je u prvoj fazi bila obična longitudinalna građevina s jednom istaknutom polukružnom apsidom (tip 1 a), a kasnije je bila preuređena na taj način da su joj dodane dvije apside na sjevernom i južnom zidu. To je vjerojatno uslijedilo kao posljedica nekih liturgijskih potreba, po svoj prilici kulta pokojnika. U svakom slučaju promjena je nastala tek nakon duže upotrebe kulnog mjesta, pa je najpogodnija datacija za takvu građevinu VI st.

Većina ovih crkava, osobito u priobalnom pojasu Dalmacije, ima lezene na vanjskim zidovima. Iako se lezene pojavljuju i ranije kao što je slučaj kod bazilike na Manastirinama, čini se ipak, da su one karakterističnije za kasnije

razdoblje. Stoga bi i pojava ležena na njima mogla biti potvrda dataciji ovih objekata u VI. st.

Cetvrti tip tlocrta (4 a i 4 b; **sl. IV, 1, 2**), onaj oblika grčkog križa navješćuje, bez sumnje, pojavu bizantinizma i može datirati neposredno prije uspostavljanja bizantske vlasti u Dalmaciji. Takvi tlocrti javljaju se na Istoku tek u kasnijem V st. (usp. martirij — crkvu Sv. Simeona kod Alepa,⁹⁵ crkvu apostola, proroka i martira u Gerasi samo je kod ove niša upisana u kvadrat).⁹⁶ Najslabija, međutim, po tlocrtnoj formi mogla je biti crkva Svetih apostola u Konstantinopolu, koju je sagradio Justinijan.⁹⁷ Ovaj salonitanski primjer izgradio je najvjerojatnije biskup Honorije (oko 527—547).⁹⁸ Sva je prilika da je ona bila podignuta u doba crkvenih koncila u Saloni već 530. ili 533. Sve ostale, a vrlo ih je malo, morale su, po mom mišljenju, nastati po uzoru na križni tlocrt u Saoni.

Konačno peti tip: centralna građevina kvadratnog oblika s kupolom u sredini (5; **sl. IV, 3**), dao je samo jednu jedinu crkvu, i to onu u Gradini u Saloni. Nju treba datirati u sam kraj antičke civilizacije u našim krajevima, a ne u romanički period. Za takvo vremensko svrstavanje dovoljno se prisjetiti građevina kao što su one u Bostri,⁹⁹ Ezri¹⁰⁰ i Konstantinopolu.¹⁰¹ Svi ovi primjeri datiraju se u VI st., a pokazuju također da je salonitanska građevina morala nastati pod bizantskim utjecajem. Činjenicu što je ona do sada jedina crkva toga tipa u Dalmaciji treba po svoj prilici objasniti tako što se taj tlocrt uspio afirmirati u ovim krajevima prije pada antičke civilizacije. Da do pada nije došlo najvjerojatnije bi takvih primjera bilo više. To je jedan od razloga zbog čega crkvu valja staviti u kasnije VI st.

Najraniji primjerak centralne građevine s kupolom na Jadranu je S. Vitale u Ravenni koji je nastao, po svoj prilici, po nacrtu koji je biskup Eklezije donio sobom iz Konstantinopola.¹⁰² I ovaj slučaj pokazuje otkuda su dolazile inspiracije za tlocrte VI st. na čitavom jadranskom bazenu.

Crkva Sv. Donata u Zadru je također centralnog tipa, samo je to rotunda, a ne kvadratna građevina. Taj objekt je već odavno bio predmetom rasprava o svom karakteru i porijeklu. Ranije je bilo mišljenja da je to također starokršćanska crkva koja je nastavila živjeti i kasnije.¹⁰³ To mišljenje je bilo osporavano,¹⁰⁴ a zatim i odbacivano.¹⁰⁵ Čini se, međutim, da smo još uvijek daleko od toga da se Sv. Donat sa sigurnošću može smatrati kao rano-srednjovjekovna građevina. Ponovno sumnju u taj problem unio je nedavno M. Suić.¹⁰⁶ U slučaju da se radi i o srednjovjekovnom objektu tada treba pretpostaviti da je ovakav tlocrt došao posredovanjem bizantskih graditeljskih forma.

Na koncu ovog rada osvrnuo bih se još samo na jedan detalj graditeljske prakse koji nema veze s gore spomenutim tipovima crkava, jer se on može pojaviti na bilo kojem tipu. Taj detalj je poligonalna apsida izvana koja je, kao što sam već gore naveo, vrlo rijetka, ali koja se ipak ponekad pojavljuje. S obzirom na crkve u drugim susjednim krajevima antičke Dalmacije, osobito na one iz Istre, Caričinog grada itd. čini se da se ovaj detalj graditeljske prakse treba također datirati u VI st. Ona se u Dalmaciji pojavljuje na jednom civilnom prilično dobro datiranom spomeniku, a taj je palača u Polačama

na Mljetu. Taj objekat se prema novijim istraživanjima datira u konac V st.¹⁰⁷ Očito je prema tome da se takva apsida neće pojaviti ranije od tog datuma.

Završavajući ovaj tekst želio bih još jedanput podvući da ovaj rad nema namjeru da bude autoritativna riječ u pogledu tipologije i datacije starokršćanskih kulturnih objekata u salonitanskoj metropoliji, nego samo poticaj za daljnja razmišljanja, a posebno za usavršavanje metodologije sistematiziranja i vremenskog determiniranja crkava o čemu u našoj arheološkoj literaturi postoji velika praznina.

¹ N. Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali* 12, IX Kongres arheologa Jugoslavije 1972 (Zadar 1976) 239—282.

² Takve građevine u Saloni su bazilike na Manastirinama, Marusincu, Kapljuču i takozvana *basilica urbana*. Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity* (Oslo 1951) 21 i d., sl. II, 1; II, 4; II, 5; II, 6; II, 13; II, 14; 71 i d., sl. IV, 2; IV, 3; IV, 5; IV, 10; IV, 23; IV, 26 itd. Za Zadar usp. W. Gerber, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens* (Dresden 1912) 16 i sl. 151—154. I. Petricioli, *Neue Arbeiten an Denkmäler der vor und frühromanischen Architektur in Zadar*, *Archeol. Jugoslavica* 7 (1966) 78 i d.; Idem, I più antichi edifici cristiani a Zadar (Zara), *Arheološki vestnik* 23 (1972) 332 i d. Iskapanja u Aenoni i Naroni nisu još objavljena.

³ Takve građevine iz episkopalnih i urbanih centara su one iz Raba, Novalje i Stobreča. Usp. D. Frey, S. Giovanni Battista in Arbe, *Jahrb. d. Kunsthist. Inst. k. k. Zentralkomm. f. Denkmalpf.* 5 (1911) 48 i d. Noviji tlocrt crkve Sv. Ivana u Rabu donosi A. Mohorovićić, Problemi tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, *Ljetopis JAZU* 62 (1975) Tab. 15. A. Šonje, *Altchristlichen Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, *Akten des VII Intern. Kongr. d. christl. Archäol. Trier* (Città del Vaticano-Trier 1967) 697 i d. N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču* (Split 1974).

⁴ Primjer velike bazilike u pokrajini je na primjer objekt u Grohotama na otoku Šolti koju je iskapao F. Bulić, ali koja još uvijek nije publicirana.

⁵ L. Karaman, Nova knjiga o starokršćanskoj Saloni, *Peristil* 1 (1954) 187, bilj. 17 navodi da se u Institutu za na-

cionalnu arheologiju u Splitu čuva tlocrt jednobrodnog objekta iz starokršćanskog perioda otkriven na Ceceli u Biskupiji. Za Katića bajame usp. S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, *Ljetopis JAZU* 57 (1953) 39 i d., sl. 42 i d.

⁶ U okolici Stona pronađene su dvije starokršćanske crkvice jednostavnih oblika. Nije mi poznato da li su ikad publicirane. Za crkvicu u Poljudu usp. I. Fisković, Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kod Splita, *Anal. Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 12 (1970) 174.

⁷ Za spomenute crkvice na otoku Šipanu usp. I. Fisković, Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi za pov. umjetn. u Dalmaciji* 18 (1970) 5 i d. Crkvice na otočićima u Pelješkom kanalu obradio je također I. Fisković, Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu, *VAHD* 65—67 (1963—1965) 141 i d. Što se tiče Novalje usp. A. Šonje, *Altchristl. Basiliken*, 700 i d.

⁸ Za Brbanj usp. I. Petricioli, Ostaci starokršćanske građevine kod Brbnja, *Diadora* 2 (1962) 313 i d. Za Sv. Andriju u Zadru usp. I. Petricioli, S. Vučenović, Crkve Sv. Andrija i Sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora* 5 (1970) 117 i d. Za Klapavicu usp. F. Bulić, *Stero di una chiesa antica a Klapavica nel com. cens. di Klis*, *Bull. dalm.* 30 (1907) 101 i d., Tab. VIII.

⁹ O tipovima i liturgičkoj namjeni transepta usp. R. Kratheimer, *The Transept in the Early Christian Basilica*, *Studies in the Early Christian, Mediaeval and Renaissance Art* (New York 1969) 59 i d.

¹⁰ Usp. R. Egger, *Forschungen in Salona II* (Wien 1926) 18, sl. 13.

¹¹ Usp. E. Dyggve, *History*, 57, Tab. III, 12.

¹² E. Dyggve, *History* 80, Tab. IV, 29.

¹³ Usp. R. Krautheimer, o. c., 60 i d.

¹⁴ Nalazi u Lovrećini poznati su već odavno, ali je tek E. Dyggve publicirao tlocrt. Usp. E. Dyggve, Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, *Atti del IV° Congresso Intern. di Archeol. Crist.* (Città del Vaticano 1940) sl. 19 c. U posljednje doba bazilika je zaštićena i tom su prigodom otkriveni veoma značajni detalji, kao što su baptisterij i konfesija ispod oltara, a oba su križne forme. Radovima je rukovodio D. Domančić, konzervator Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

¹⁵ Usp. W. Radimski, Rimska naseobina u Majdanu kod Vrcar Vakufa, *GZM* 5 (1893) 331 i d. Č. Truhelka, *Starokršćanska arheologija* (Zagreb 1931) 123 i d. Dj. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1972) 92, sl. 86.

¹⁶ E. Dyggve, *History*, 80, Tab. IV, 28.

¹⁷ N. Cambi, *Stobreč* passim.

¹⁸ W. Gerber, *Kultbauten*, sl. 153.

¹⁹ A. Šonje, *Altchristliche Basiliken*, 700 i d., Tab. CCCLVI, sl. 11.

²⁰ Crkva još nije publicirana. Usp. samo prethodni izvještaj I. Bojanovski, Duvno-Crkvina, kasnoantička bazilika, *Arheološki pregled* 7 (1965) 135.

²¹ Usp. kao primjer katedralu u Puli B. Marušić, *Kasnoantička i bizantska Pula* (Pula 1967) 49 i d., pr. 2.

²² E. Dyggve, *History*, 23 i d., Tab. II, 7 i II, 9.

²³ Snimak bazilike publicirao je A. Mohorovičić, Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu, *Beritičev zbornik* (Dubrovnik 1960) 25 i d., tlocrt na str. 30. Nedavno su na objektu vršeni konzervatorski radovi koje je vodio Zavod za zaštitu spomenika u Dubrovniku. Tom prilikom pronađeni su novi detalji među ostalima i baptisterij elipsastog oblika. Rezultati nisu još objavljeni.

²⁴ Usp. I. Ostojić, Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Poveljima na otoku Braču, *Prilozi za pov. umjetn. u Dalmaciji* 12 (1960) 3 i d.; Idem, Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike i krstionice u Poveljima, *Prilozi za pov. umjetn. u Dalmaciji* 13 (1961) 5 i d.; Idem, Basilica paleocristiana con battistero a Povelja (Dalmazia), *Riv. arch. crist.* 39 (1963) 139 i d.; Idem, Radovi na apsidi i pročelju starokršćanske bazilike u Poveljima, *Prilozi za*

pov. umjetn. u Dalmaciji 16 (1966) 153 i d.; Idem, *Povelja* (Split 1968) 14 i d.

²⁵ Usp. E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, 405, sl. 18.

²⁶ Crkvu je istraživao M. Abramić, ali je nikad nije publicirao, osim što ju je spomenuo u referatu na IV starokršćanskom kongresu u Rimu. Usp. M. Abramić, Nuove chiese paleocristiane nella Dalmazia, *Atti del IV° Congresso Intern. di Archeol. Crist.* (Città del Vaticano 1940) 67. U Abramićevoj ostavštini pronašao sam nedavno nacрте crkve iz Tepljuha (Promona).

²⁷ Tlocrt Sv. Martina iz Pridrage publicirao je E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, sl. 27 (pri dnu desno), i to kao ranosrednjovjekovni objekt. Prilikom nedavnih konzervatorskih radova na spomenutoj crkvi pok. Ksenija Radulić otkrila je da se radi o starokršćanskoj a ne o srednjovjekovnoj crkvi. Treba, međutim, zbog točnosti informiranja iznijeti i to da je tu crkvu već M. Abramić (*Nuove chiese*, 67) držao za starokršćansku, kao i sve druge istog tlocrta.

²⁸ O. Velimirović-Zižić, Bar-Topolica, *Arheološki pregled* 8 (1966) 148.

²⁹ Bazilika je pronađena još prije drugog svjetskog rata. O njoj je referirao na IV kongresu za starokršćansku arheologiju u Rimu M. Abramić (*Nuove chiese*, 67). Crkva, međutim, nije bila objavljena. Nedavno je konzervatorske radove na tom objektu vodio D. Domančić. Rezultati još nisu objavljeni.

³⁰ P. Leko, T. Anđelić, Crkvina Cim, Mostar, *Arheološki pregled* 8 (1966) 142 i d. Tab. XXIX. Dj. Basler, *Arhitektura*, 73 i d., sl. 61.

³¹ Usp. I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, *GZM* 13 (1958) 123 i d., Tab. I—III, V—VI. Dj. Basler, *Arhitektura*, 122, sl. 131.

³² E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, 405. To mišljenje već je na samom kongresu opovrgao M. Abramić, *Nuove chiese*, 67, koji je tada donio nekoliko primjera takvih crkava.

³³ Tlocrt crkve usp. kod E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, 405, sl. 18 a. O tipu crkava s transeptom u Dalmaciji usp. I. Nikolajević, *Églises à transept nain de la Dalmatie*, *Zbornik rad. Vizantol. Inst.* 10 (1967) 87 i d.

³⁴ E. Dyggve, *History*, Tab. II, 13.

³⁵ A. Mohorovičić, *Problemi tipološke klasifikacije*, 469, Tab. 17.

³⁶ W. Gerber, *Forschungen in Salona I* (Wien 1917) 23 i d., sl. 17, 37.

³⁷ E. Dyggve, *History*, Tab. II, 6. U svojoj idealnoj rekonstrukciji takozvanog episkopalnog centra on, naime, ne donosi kupolu u centru krakova križne bazilike.

³⁸ F. Bulić, *Trovamenti antichi e medioevali a Gradina di Salona*, *Bull. dalm.* 36 (1913) Tab. IX.

³⁹ R. Egger, E. Dyggve, *Forschungen in Salona III* (Wien 1938) 51. E. Dyggve, *History*, passim.

⁴⁰ E. Dyggve, *History*, 25.

⁴¹ Dj. Basler, *Arhitektura*, 113 i d., sl. 119 i 120.

⁴² A. Mohorovičić, *Problemi tipološke klasifikacije*, 493, Tab. 12.

⁴³ Usp. na primjer crkve u Zadru i Ninu.

⁴⁴ Usp. D. Sergejevski, *Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, Akten des XI Intern. Byzantinisten Kongresses* (München 1960) 563 i d. Dj. Basler, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1966) 330 i d.; Idem, *Arhitektura*, passim.

⁴⁵ Dj. Basler, *Bazilike na Mogorjelu, Naše starine* 5 (1958) 45 i d., Idem, *Arhitektura*, 97, sl. 93.

⁴⁶ D. Sergejevski, *Bazilika u Nerezi* — ma i Docu, *GZM* 14 (1958) 163 i d., Dj. Basler, *Arhitektura*, 105, sl. 107.

⁴⁷ D. Sergejevski, *Starokršćanska bazilika u Klobuku*, *GZM* 9 (1945) 189 i d. Dj. Basler, *Arhitektura*, 85 i d., sl. 74.

⁴⁸ D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, *GZM* 15—16 (1960-61) 211 i d., Tab. I—III. Dj. Basler, *Arhitektura*, 100, sl. 100.

⁴⁹ *Bazilika nije još publicirana*. Usp. samo prethodne izvještaje T. Anđelić, *Žitomislići-Mostar — kasnoantička bazilika*, *Arheološki pregled* 12 (1970) 144; Idem, *Arh. pregled* 13 (1971) 74; Idem, *Arh. pregled* 14 (1972) 101; Idem, *Arh. pregled* 15 (1973) 80.

⁵⁰ *Baziliku je iskapao B. Gabričević*, ali ona nije još objavljena.

⁵¹ B. Ilakovac, *Vranska regija u rimsko doba*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 18 (1971) 115 i d., sl. 16.

⁵² A. Faber, M. Zaninović, *Danilo kod Šibenika*, *Arheološki pregled* 5 (1963) 103 i d., Tab. XLII.

⁵³ *Tlocrt crkve objavio je E. Dyggve, Altchristlichen Kultbauten*, sl. 27, ali kao ranosrednjovjekovnu crkvu, što očito nije ispravno. Na to je već dosta davnopozorio L. Karaman, *Nova knjiga* 187, bilj. 17.

⁵⁴ Usp. lijevu manju crkvu u Nezakciju u Istri B. Marušić, *Pula*, 11 i d., sl. 3;

zatim crkvu u Muntajani kod Poreča A. Šonje, *Ostaci starokršćanske bazilike u Muntajani Poreština u Istri*, *Arheološki pregled* 15 (1973) 85, Tab. LV, 1.

⁵⁵ Usp. P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici, Starokršćanske cerkve na Ajdovskem gradcu*, *Katalogi in monografije* 12 (1975) sl. 17 b.

⁵⁶ D. Sergejevski, *Plan der frühchristl. Basiliken*, 567, ali osim crkve u Duelu, koju on navodi ima i drugih više manje istog tlocrta.

⁵⁷ O episkopalnom centru usp. literaturu navedenu u bilj. 2, te W. Gerber, *Forschungen in Salona I* (1917).

⁵⁸ Usp. bilj. 49.

⁵⁹ Č. Truhelka, *Rimska zgrada u Zenici*, *GZM* 4 (1892) 340 i d. Idem, *Zenica und Stolac, WMBH* 1 (1893) 273—275, Dj. Basler, *Arhitektura*, 127, sl. 137.

⁶⁰ *Bazilike još nisu objavljene*. Usp. prethodni izvještaj Z. Gunjača, *Prižba-Srima, Šibenik — kompleks starokršćanske arhitekture*, *Arheološki pregled* 13 (1971) 84.

⁶¹ Usp. literaturu navedenu u bilj. 33.

⁶² A. Mohorovičić, *Problemi tipološke klasifikacije*, 491, Tab. 6.

⁶³ Č. Truhelka, *Rimske iskopine u Vitini*, *GZM* 5 (1893) 676. Dj. Basler, *Arhitektura*, 70 i d., sl. 156.

⁶⁴ I. Fisković, *Ranokršćanske crkvice*, sl. 2.

⁶⁵ E. Dyggve, *Palača na otoku Mljetu sa novog gledišta*, *Zbornik za umetnostno zgodovino* 5—6 (1959) 86 i d.

⁶⁶ E. Dyggve, *o. c.*, 87.

⁶⁷ Usp. S. Maria Formosa u Puli, *Eufrazijana u Poreču i brojne druge crkve*.

⁶⁸ Usp. *baziliku u Dokleji*. P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro* (Wien 1913) 138, sl. 76.

⁶⁹ Usp. djelo navedeno u bilj. 14.

⁷⁰ M. Suić, *Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu*, *Ljetopis JAZU* 64 (1960) 230 i d., sl. 2; Idem, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Zagreb 1976) sl. 168 a.

⁷¹ E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, 392 i d., sl. 1 i 12.

⁷² Takav je slučaj u čitavom kršćanstvu općenito. Usp. H. Jedin, *Velika povijest crkve I* (Zagreb 1972) 383.

⁷³ E. Dyggve, *History*, 23 i d.

⁷⁴ Ovdje, naravno, mislim na bazilike koje je dao izgraditi car Konstantin i njegova obitelj. O tome usp. u bilo kojem priručniku starokršćanske arhitekture. Usp. na primjer R. Krautheimer,

Early Christian and Byzantine Architecture (Hormonsworth 1975²) 39 i d.

⁷⁵ Za episkopalni centar usp. W. Gerber, *Forschungen in Salona I* (1917) 11 i d. E. Dyggve, *History*, 25 i d. Za Kapljuč usp. J. Bronstead, Fr. Weilbach, E. Dyggve, *Recherches à Salone* (Copenhagen 1927) te E. Dyggve, *History*, 79 i d.

⁷⁶ E. Dyggve, *History*, 79, 83.

⁷⁷ E. Dyggve, *History*, 56, 80; autor smatra da je crkva na južnom groblju samo neko doba služila kao arijansko groblje. O tome vidi i N. Cambi, *Neki problemi*, 241 i d.

⁷⁸ Usp. Cabrol, Leclercq, *Dictionnaire* XIII, 299, s. v. paganisme.

⁷⁹ Usp. R. Egger, *Forschungen in Salona II* (1926) 45 i d.

⁸⁰ R. Egger, o. c., 18, sl. 13.

⁸¹ E. Dyggve, *History*, 80, Tab. IV, 29.

⁸² N. Cambi, *Stobreč*, sl. 8.

⁸³ E. Dyggve, *History*, 23 i d., Tab. II, 7.

⁸⁴ Usp. I. Ostojić, *Starokršćanska bažilika s krstionicom*, sl. na str. 17 i 21.

⁸⁵ R. Krautheimer, *Architecture*, 122.

⁸⁶ Paulin iz Nole (*P. L. LXI*, passim) opisujući crkvu Sv. Feliksa u Noli, koja ima trikonkos, navodi da je lijeva apsida služila za pripremu i čuvanje euharistije, centralna za biskupski tron, a desna kao mjesto za meditaciju i pohranu svetih knjiga (što bi bila normalna funkcija diakonikona). Problematično je ipak da li takva namjena dolazi u obzir za dalmatinske crkve s trikonkosom. Čini mi se da su sve ove crkve više ili manje bile u vezi s kultom pokojnika.

⁸⁷ Usp. R. Krautheimer, *Architecture*, 120 i d.

⁸⁸ Usp. R. Krautheimer, *Architecture*, 207, te bilj. 51.

⁸⁹ R. Krautheimer, *Architecture*, 120, sl. 67 (Hermapolis), 121, sl. 68 (Bijeli samostan), te U. Monneret de Villard, *La basilica cristiana in Egitto*, *Atti del IVo Congr. Intern. di Archeol. Crist.* (Roma 1940) 292, br. 10, sl. 8.

⁹⁰ R. Krautheimer, *Architecture*, 124.

⁹¹ R. Krautheimer, *Architecture*, 279, sl. 227.

⁹² Usp. G. A. Soteriou, *Die altchristlichen Basiliken Griechenlands*, *Atti del IVo Congr. Intern. Archeol. Crist.* (Roma 1940) sl. 18, 7—8.

⁹³ E. Dyggve, *Altchristlichen Kultbauten*, 405.

⁹⁴ Usp. djelo citirano u bilj. 30.

⁹⁵ H. W. Beyer, *Der syrische Kirchenbau* (Berlin 1925) 60 i d., sl. 31.

⁹⁶ C. Kraeling, *Gerasa* (New Haven 1938) 256 i d.

⁹⁷ Ova crkva nije sačuvana. Nju, međutim, detaljno opisuje Prokopije. Usp. R. Krautheimer, *Architecture*, 254.

⁹⁸ E. Dyggve, *History*, 29.

⁹⁹ Usp. A. Grabar, *L'età d'oro di Giustiniano* (Milano 1966) sl. 426.

¹⁰⁰ Usp. A. Grabar, *L'età d'oro*, sl. 428.

¹⁰¹ W. Mac Donald, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New York 1962) 34, Tab. 45.

¹⁰² Usp. G. Bovini, *Chiese paleocristiane di Ravenna* (Novara 1957) 115.

¹⁰³ Usp. B. Bersa, *Ricerche sulle origini della chiesa di S. Donato in Zara* (Zara 1912) 4 i d. Č. Iveković, *Krstionica kod stolne crkve Sv. Stošije u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve Sv. Donata*, *Rad JAZU*, knj. 258, Umjetn. razr. 2 (Zagreb 1937) 1 i d.

¹⁰⁴ L. Karaman, O nekim novijim problemima historije umjetnosti u Dalmaciji, *VAHD* 45 (1922) 149 i d.

¹⁰⁵ I. Petricioli, *Likovna enciklopedija II* (Zagreb 1962) 73 i d., s. v. Donat Sveti; I. Petricioli, *Grede s predromantičkim ukrasom iz crkve Sv. Donata u Zadru*, *Peristil* 14—15 (1971-72) 47 i d.

¹⁰⁶ M. Suić, *Antički grad*, 246.

¹⁰⁷ M. Cagiano de Azevedo, *Il palatium di Porto Palazzo a Meleda*, *Atti del Convegno Tardo antico e Alto medioevo*, *Accademia Nazionale dei Lincei* 365 (1968) Quaderno 105. 273 i d.

EARLY CHRISTIAN ARCHITECTURE IN THE REGION OF THE SALONITAN METROPOLIS

Owing to the many early Christian basilicas found after the second World War, religious architecture in Dalmatia must be considered once again. This is why the author uses this opportunity, continuing research started in 1972 at the 9th Congress of Yugoslav archaeologists at Zadar, to deal with the typology, style and chronology of these early Christian churches with the aim of encouraging further research and excavations.

Types of early Christian basilicas in Dalmatia

The author has based the present typology on ground plans, since in most cases almost nothing else has been preserved.

a) Longitudinal plans

1 a) *Longitudinal basilica with projected apse (fig. I, 1)*

This common type of basilica can be found all over the Mediterranean, and is the most common type in Dalmatia. It is characterized by a rectangular nave for the worshippers and a presbitery with semicircular apse at the eastern end. Other service rooms such as narthex, prothesis and diaconicon also appear. The relation of the nave to the aisles is 1 : 3, namely the former is three times wider than the latter, while the relation of length and width of the whole building is 1 : 2.

There are, however, several much longer one-aisled churches with dimensions of 1 : 2 which belong to the form of very long and narrow buildings.

1 b) *Longitudinal basilica with projected apse and a transept (fig. I, 2, 3)*

This is a less frequent type than the above having similar characteristics, but, instead of being divided by columns along its whole length it has a transept on both sides of the presbitery. Three types of transept were in use in Dalmatia. In some cases the transept extends beyond the rectangular main body of the church, thus producing a T shape, (fig. I, 3), while in others it remains within the walls (fig. I, 2). Both three-aisled and one-aisled churches in Dalmatia have a transept.

2 a) *Longitudinal basilica with an inscribed apse (fig. II, 1)*

This type, rarely found in Dalmatia, was popular in Istria and north-western parts of present — day Yugoslavia. While in the Dalmatian type the apse leans on the eastern church wall, this is not the case with the churches in Istria. The rooms on both sides of the apse were used as prothesis and diaconicon, while the church was approached through the narthex. This type has the same proportions in the division of the church interior and between width and the length of the building.

2 b) *Longitudinal basilica with inscribed apse and transept (fig. II, 2 and 3)*

The only difference between this type and the previous one is in the added transept through which it becomes a T shaped or cross shaped building. The only two examples preserved, one at Polače, on the island of Mljet, and the other at Povlja, on the island of Mljet, and the other at Povlja, on the island of Brač, can hardly be considered to have any transept, since in the former the left wing was turned in an oval baptistery and in the latter the service rooms are more likely to be in question because of their having doors.

3 a) *Longitudinal triconch basilica with three separated apses (fig. III, 1)*

This type of basilica commonly has a rectangular nave and three separated apses in the eastern, northern and southern walls. Several churches of this type have been preserved in Dalmatia.

3 b) *Longitudinal basilica with trefoil eastern end (fig. III, 2 and 3)*

In this case the rectangular nave has a three-apse end connected in such a way as to form a trefoil. While the 3 a type has side apses outside the presbitery, the 3 b type does not present a clear situation in this regard. Several examples of this type are preserved in Dalmatia.

All longitudinal type basilicas had to have a wooden roof. Domes may have been built on those with transepts, but only on churches built in the 6th century. The presbitery of triconch churches may have been domed, since the side apses could have supported its weight.

b) Centrally planned churches

4. Greek cross shaped basilicas (fig. IV, 1 and 2)

Centrally planned early Christian churches are rarely found on the territory of the Salonitan metropolis. The only instances are the Honorius basilica in the so called episcopal cult centre at Salona and a small church of St. Martin on the island of Cres. The cross of the former has equally wide arms, while in the latter case the transverse arm is narrower. All buildings with a similar ground plan may have had a dome over the arm crossing.

5. Square basilicas (fig. IV, 3)

This plan is extremely rare in Dalmatia. The author knows only one example and that is the Gradina church at Salona. The church used to be considered a pre-romanesque building. Both early Christian and preromanesque interior decoration was found in the church, thus proving its continuing existence later on. The church plan is approximately square with a shallow apse. In the centre of the square were eight columns, octagonally arranged. These columns must have supported the central dome. The columns in the corners of the church were used to support the side vaulting.

Stylistic differences in church building on the territory of the Salonitan metropolis

All the above mentioned types of plans are not typical of Dalmatia only but also of a wide region of the whole Adriatic. Dyggve considers this part of the ancient world to show a unique style and names it, not very appropriately, "Adrio-Byzantinism". Besides common characteristics with regard to the proportions of buildings, the relations between nave and aisles, the use of similar architectural elements of construction and interior decoration, there is a whole series of variations which differentiate certain regions on the Adriatic. These variations are best defined as stylistic differences in building. There are for example differences between churches at Salona, Ravenna, Grado and Aquileia on one side, but also between churches in the same province, Salona and Naron for instance.

Church architecture in Dalmatia was mostly influenced by the style used at Salona. "Salonitan" basilicas include types 1a and 1b; 2a and 2b (fig. I, 1, 2, 3; fig. II, 1, 2, 3) but the most characteristic one is 1a (fig. I, 1). This type was usually called by Dyggve the normal basilical plan. It is characterized by walls without pilasters, a wide, semicircular apse (sometimes with buttresses), a small number of service rooms, but almost always with prothesis and diaconicon.

Basilicas with a baptistery have all service rooms lined along one of the longer sides of the basilica. This type was widely spread over the whole province. Here building practice varies slightly in some stylistic details from that at Salona. This type of basilica is difficult to define fully, since only a small number have been excavated, but never the less an attempt can be made. It differs first of all in the different arrangement of service rooms and specific character of interior decoration. "Naronitan" basilica is much richer in the number of service rooms which line both longer walls of the church. Besides at Naron, these churches appear in Bosnia and Herzegovina as well, and used to be considered to be characteristic of that region and therefore called "Bosnian" churches. This traditional nomenclature should be reconsidered. The excavation of the basilica at Naron (by the author himself) has proved that this is just such a basilica, but a much more monumental and elaborate one. This type of church must have spread from Naron inland, most of them being concentrated along the river Neretva in the vicinity of Naron. These buildings were undoubtedly within the Naronitan diocese. This type is also known outside Bosnia and Dalmatia, as far away as Istria, Slovenia, Austria and Switzerland.

The author would like to point out another stylistic element, which, although a rare one, appears from time to time in Dalmatia and that is the polygonal apse.

Such apse undoubtedly spread from the northern Adriatic where the polygonal form prevails over the semicircular. The horse-shoe apse also appears but rather rarely.

The chronology of church architecture in the Salonitan metropolis

Up to now little attention has been paid to the problem of the chronology of church buildings in Dalmatia. The author wishes to initiate discussion on the problem and first tries to indicate those elements which might help to solve it. He is of the opinion that the development of Christianity in this part of the ancient world should also be taken into consideration, as well as accurately dated finds, church architecture over the whole Mediterranean area and especially interior church decoration.

The author then deals with the above mentioned points in more detail. Christianity in Dalmatia spread from the centre of the province, from Salona. The first cult buildings of any size were built at Salona about the middle of the 4th century (first phase of the episcopal centre, later at Kapljuč). It was only at the beginning of the 5th century that bigger churches were built more often. The 5th century churches at Salona were dated according to the bishops who built them. Unfortunately, not one church from the late 5th century can be precisely dated. The second basilica with a baptistery at Salona, supposed by Dyggve to be the cathedral of the Arian Ostrogoths, has too few indications to confirm its belonging to that religious community.

A new flourishing of building activity took place just before the Byzantine conquest of Dalmatia in about 530. Many churches were built in order to bring paganism to a complete end, so the mid 6th century was the period of the greatest building activity after the beginning of the 5th century. But the end of the 6th century and the beginning of the 7th century, the periods just preceding the end of the ancient civilization, were a time of growing poverty, which caused a decrease in the number of new churches.

Among various plans of basilicas found in Dalmatia, the first to gain ground was the longitudinal basilica with projected semicircular apse (type 1a) which has left distinct traces on the religious architecture of this region. It was first used at Salona as early as the middle of the 4th century and became very popular in the 5th century. After that period it was used only for smaller churches.

The longitudinal basilica with a projected semicircular apse and transept (type 1b) is a more elaborate type, specially that which forms a cross, with its transept (fig. 1, 3). The indication that this type appears later than the above mentioned one (type 1a) is provided by several examples, one being so the called basilica *orientalis* with *confessio* (for which the transept was planned) under the altar. The same applies to Lovrečina church on the island of Brač. The custom of introducing relics inside town churches is of later origin.

The longitudinal basilicas with inscribed apse (type 2a) cannot be precisely dated. The author considers the Stobreč type basilica from Stobreč to be from the later 5th century. This type must have appeared earlier but cannot be verified owing to the small number of churches which have been preserved.

The same style of basilica, but with a transept (type 2b) is certainly later in date, since its plan is more elaborate. Such an example is the basilica at Povelja with *confessio*, but the capitals in the apse window are from the 6th century.

Triconch basilicas (types 3a, b), must have belonged to a quickly spreading building vogue, which first appeared in Egypt and northern Africa and from thence spread to other countries. It was first used in the cathedral in Hermopolis about 430–440. In the 6th century triconch types became typical for Egypt. These types must have reached Dalmatia in the 6th century.

The cross-shaped plans foreshadow the coming of the Byzantine style. The cross basilica at Salona is dated to the time of bishop Honorius (527–547) from to his monogram which is preserved on some plutei. The church must have been built for the councils held at Salona in 530 and 533. The plan might have been taken

from Constantinople, where it had been used for the basilica of the Holy Apostles. This type of basilica had been known in the East even earlier (compare the martyr's church of S. Simeon from the end of the 5th century).

Finally the square ground plan with central dome (type 5) also dates from this period. The author compares the only example from Salona to the churches from Bostra, Ezra and Constantinople all dated within the 6th century.

The author again points to the problem of the church of S. Donat at Zadar (rotunda with three apses in the eastern end). It must be an early Byzantine form probably built before the fall of the ancient civilization on the Adriatic.

Finally the author draws our attention to the polygonal apse. This architectural element can be precisely dated. Owing to the fact that such an apse was very frequent on the northern Adriatic in the 6th century, the examples in Dalmatia must belong to the same period. It is interesting to point out the appearance of the polygonal apse in the palace at Polače on the island of Mljet which is dated to the end of the 5th century.

KOMPLEKS STAROKRŠĆANSKE ARHITEKTURE NA SRIMI KOD ŠIBENIKA

ZLATKO GUNJAČA

Muzej grada Šibenika

Istraživanja ostataka starokršćanske arhitekture na položaju Prižbe — Mojstir na poluotoku Srimi (oko 10 km sjeverozapadno od Šibenika) započeta su sondažnim zahvatom 1969. godine, a završena su 1972. godine. Ostaci građevina nalazili su se u sklopu jedne velike gomile koja je nastala uglavnom urušavanjem krovnih konstrukcija i gornjih dijelova zidova zgrada. Jedino je najgornji sloj bio formiran od kamena koje su zemljoradnici izbacili iz zemlje prilikom obrađivanja okolnih čestica. Nakon uklanjanja površinskog kamena pojavio se sloj s urušenim materijalom, kojim su ostaci objekata bili sasvim ispunjeni. U toku daljnjeg iskopavanja među šutom i različitim građevnim materijalom (tegule, imbrices, kamen, sedra, komadi žbuke), pronađen je veliki broj arhitektonskih elemenata i komada ornamentiranog kamenog namještaja. Glavnina tih spomenika zatečena je u fragmentarnom stanju (kolone, kapiteli, imposti, baze, pilastri, pluteji, ambon, menza), dok ih je u cijelosti sačuvanih bilo svega nekoliko (baze, imposti, kapiteli, pilastri).

Otkriveni arhitektonski kompleks sačinjavaju dvije složene građevine — dvije crkve koje se sastoje od lađa sa svetištima i nekoliko manjih prostorija različite namjene. Na osnovi više građevinskih detalja moglo se je zaključiti da su ove dvije arhitektonske cjeline nastale u različito vrijeme, te da im je, u stanovitom smislu, i funkcija bila različita. Sjeverna građevna skupina nastala je ranije i to kao kongregacijska crkva u kojoj se vršio i obred krštenja. Centralnu poziciju ovdje zauzima lađa sa uzdignutim i septumom ograđenim prezbiterijem (B), a uokolo se redaju pastophorium (C), baptisterij (D), apoditerium možda i katakumenaion (E), narteks (F), zatim prostorija ne-